

"Kommunistik blok choʻkishi bilan dunyoda Islom oʻrtaga chiqdi. Manzara tamoman oʻzgardi. Raqamlarga qarajak, sovetlar davrida masjidlar soni 89 ta boʻlgan. ("XX asr boshlarida birgina Buxoroning oʻzida 360 masjid, 140 madrasa, 360 boshlangʻich diniy maktab va boshqa binolar bor edi" [4: 16].

Mustaqillik yillari boshida Oʻzbekistonning oʻzida 8000 masjid bor edi. Hozirgi siyosat natijasida bu 2202 taga tushirildi". Hozirgi kunga kelib diniy bagʻrikenglik va millatlararo totuvlik (tolerantlik) yoʻnalishida amalga oshirilayotgan islohotlar, tub oʻzarishlar jarayonlari davomida masjidlar soni yildan-yilga oshib bormoqda.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Бартольд В.В. Мусульманский мир. – П.,1922.
2. Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М.,1991.
3. Салмонов А. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т.:Тафаккур, 2015.
4. Эргашев Б.Х. Идеология национально–освободительного движение в Бухарском эмирате. – Т.: Фан, 1991.

“TURKISTON TO‘PLAMI” O‘ZBEKISTON TARIXINI O‘RGANISHDA MUHIM MANBA SIFATIDA

Yoʻldoshev S.V.

FarDU, Oʻzbekiston tarixi kafedrasi dotsenti, (PhD)

Boboyev M.Q.

FarDU, I bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi va Sobiq ittifoq davrida yozilgan “Turkiston toʻplami” asosida mamlakatimiz tarixiga oid boʻlgan maʼlumotlar tahlil qilingan. Bundan tashqari ushbu maqolada mamlakatimizning Rossiya imperiyasi davrida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va “Turkiston toʻplami” tarixshunosligi haqida qisqacha bayon etilgan.

Kalit soʻz va iboralar: Turkiston toʻplami, Rossiya imperiyasi, Turkiston, etnomadaniyat, xoʻjalik hayot, mustamlaka, manbashunoslik, qiyosiy tahlil.

Annotation: This article analyzes information about the history of our country based on the “Turkestan Collection” written during the Russian Empire and the Former Soviet Union. In addition, this article briefly describes the socio-political processes of our country during the Russian Empire and the historiography of the “Turkestan Collection”.

Key words and phrases: Turkestan collection, Russian Empire, Turkestan, ethnoculture, economic life, colony, source studies, comparative analysis.

Аннотация: В данной статье анализируются сведения об истории нашей страны на основе “Туркестанского сборника”, написанного во времена Российской империи и бывшего Советского Союза. Кроме того, в данной статье кратко описаны общественно-политические процессы нашей страны в период Российской империи и историография “Туркестанского сборника”.

Ключевые слова и фразы: Туркестанский сборник, Российская империя, Туркестан, этнокультура, хозяйственная жизнь, колония, источниковедение, сравнительный анализ.

Turkiston o‘lkasi Chor Rossiyasi tomonidan zabt etilganidan keyin o‘lkada olib borilgan siyosat va uning oqibatlari ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va xo‘jalik turmushiga katta zarar yetkazdi. Rossiya ma‘murlarining o‘zlari ham Turkiston o‘lkasi boshqaruvining ayrim jihatlaridan noroziliklarini o‘sha davr matbuotida yashirib o‘tirmaganliklarini ham ko‘rishimiz mumkin. 1867 – 1917 yillar davomida to‘plangan “Туркестанский сборник” (“Turkiston to‘plami”) da bunga misollarni ko‘plab uchratish mumkin.

O‘zbekistonning yangi tarixi konsepsiyasini yaratish hali o‘rganilmagan manbalarni izlab topish, ularni tahlil qilish, ularda keltirilgan ma‘lumotlarning ishonchlilik darajasini aniqlash va ularni ilmiy muomalaga kiritish kabi vazifalarni kun tartibiga qo‘ymoqda. Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq etish va tarqib qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 24-mayda qabul qilingan qarorini eslab o‘tish o‘rinlidir. Mazkur Qarorda “qo‘lyozmalarni saqlash, ta‘mirlash, mavjud fondlarni boyitib borish, tarixiy manbalar bilan ishlash uchun mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarga qulay sharoitlar yaratish” kabi dolzarb vazifalar qo‘yilgan [1: 37].

Ana shunday noyob yozma manbalar sirasiga 594 jilddan iborat “Turkiston to‘plami” to‘plamini kiritish mumkin. Yagona nusxadagi bu noyob manba hozirgi kunda Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasida saqlanmoqda.

Mazkur to‘plam o‘zining yaratilish tarixiga ega. Turkistonning birinchi general-gubernatori K.P.Kaufman Turkiston o‘lkasi va uning tarixini o‘rganish uchun mavjud adabiyotlar bibliografiyasini tuzish zarurligini e‘tiborga olib, 1868-yilda peterburglik taniqli bibliograf V.I.Mejovdan shunday bibliografiyani

tuzib berishni iltimos qiladi. Ammo V.I.Mejov adabiyotlar ro'yhatining o'zidan katta amaliy foyda bo'lmasligini ta'kidlab, e'lon qilingan barcha maqola va adabiyotlar nusxalarini bitta to'plamga jamlash maqsadga muvofiq ekanligini aytadi. Kaufman bu taklifni ma'qullab, uni ro'yobga chiqarish uchun mablag' ajratadi va Mejovga ushbu rejani amalga oshirishni topshiradi.

O'rta Osiyo va Turkistonga oid ko'p maqola va xabarlar Rossiyada nashr qilingan turli gazeta va jurnallarida chop etilar edi. Ammo ular tarqoq holatda bo'lgan. Bu materiallarni to'plash va bir tizimga solishni V.I.Mejov o'z zimmasiga oldi. U Peterburgda yashar va Rossiyada nashr etilayotgan barcha kitob, gazeta va jurnallarni ko'zdan kechirish imkoniyatiga ega edi. Mejov Kaufman yuborgan mablag'ga O'rta Osiyo haqida ma'lumotlar chop etgan barcha nashrlarni sotib olib, ushbu materiallarni quyidagi tartibda tizimlashtirdi: u gazeta, jurnal va kitoblardan maqolalarni qirqib olib, ularni yelim bilan bir xil o'lchovdagi qog'ozlarga yopishtirib chiqadi. Shu usulda jamlangan ma'lum miqdordagi varaqlardan alohida jildlar tuzilib, har bir jildning boshiga matbaada tayyorlangan titul varaqlar ilova qilindi va jildlar muqovalandi.

Shu usulda Kaufman gubernatorligi davrida to'plamning 250 jildi tayyorlandi. Chernyayev va Rozenbax davrida esa yana 166 ta jild tuzildi. Hammasi bo'lib 1888-yilga qadar Mejov tomonidan «Turkiston to'plami»ning 416 ta jildi tayyorlanib, Peterburgdan Toshkentga yuborildi. Lenin 1887-yilda Rozenbax to'plamni tuzish uchun katta mablag' sarf qilinyapti deb hisoblab, bu ishni to'xtatish haqida ko'rsatma berdi. Keyingi yillarda ilg'or rus ziyolilari bir necha marotaba «Turkiston to'plami»ni tuzishni davom ettirish masalasini ko'tarib chiqdilar. Ammo faqat 20-yildan keyin, 1907-yilda Toshkentda to'plamning navbatdagi sonlarini tuzishga kirishildi. Ikki yil mobaynida bu yerda «Turkiston to'plami»ning yana 127 jildi tayyorlandi. Bu jildlarning shakllantirishda N.V.Dmitrovskiy, A.A.Divaev, I.L.Zikov, Yu.F.Bonch-Osmolovskiy, A.A.Semenov, I.I.Geyer kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi.

1910-1916-yillarda A.A.Semyonov rahbarligi ostida to'plamning yana 48 ta

jildi dunyo yuzini koʻrdi. “Turkiston toʻplami”ning soʻnggi 3 ta jildi 1939-yilda Ye.K.Betger tomonidan tuzildi.

“Turkiston toʻplami” oʻsha davrdagi rus va chet el matbuoti sahifalarida eʼlon qilingan 10 mingdan ortiq xabar, maqola, lavha va asarlardan iborat boʻlib, ularda Rossiya bosqini arafasida va chor mustamlakachiligi yillarida Oʻrta Osiyo xalqlari hayotining turli qirralari maʼlum darajada oʻz aksini topgan. Toʻplamda Turkiston tarixi, iqtisodi, etnografiyasi, tabiiy sharoiti, qazilma boyliklari haqida boy materiallar jamlangan. Shuningdek, unda XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston oʻlkasining iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi, siyosiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi koʻplab maʼlumotlar oʻrin olgan [2: 45].

“Turkiston toʻplami”ga kiritilgan materiallarning ahamiyati shundaki, ularning mualliflari aksariyat hollarda oʻzlari tasvirlagan hodisa-voqealarning zamondoshi, guvoh yoki ishtirokchisi boʻlishgan. Shuning uchun Turkiston oʻlkasining mustamlakachilik yillari tarixini oʻrganishda koʻp tadqiqotchilar “Turkiston toʻplami” materiallariga murojaat qilganlar. Shunga qaramay, toʻplamdagi manbalarning asosiy qismi hali atroflicha oʻrganilmagan va ilmiy muomalaga kiritilmagan. Ushbu manbalarni bir tizimga solish, ularni arxiv hujjatlari va boshqa manbalar bilan solishtirib, tanqidiy tahlil etish nafaqat Oʻzbekiston, balki butun Oʻrta Osiyoning mustamlakachilik davri tarixini oʻrganishga xizmat qiladi.

Oʻrta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan soʻng, rus tadqiqotchilari Turkistonning etnosotsial xususiyatlarini oʻrganishga jiddiy eʼtibor qaratib, ilmiy asoslangan maʼlumotlar toʻplashga erishganlar. Tadqiqotlari ularning koʻzlangan asosiy manfaatlariga yoʻnaltirilgan boʻlsa-da, vodiy xalqlari etnografiyasiga oid boy maʼlumotlar olish mumkin. Bu oʻrinda X.Potanin, A.Middendorf, V.V.Velyaminov-Zernov, A.Shishov, A.P.Xoroshkin, V.Firsov, N.F.Sitnyakovskiy, A.I.Bryanov, A.Divayev, A.Kasatkin, A.E.Kushakevich, P.E.Kuznetsovlar olib borgan ilmiy tekshirishlarni qayd etish mumkin. Ularning tadqiqotlarida Turkiston aholisi kundalik turmushi va urf odatlarida xalq xoʻjaligi

an'analari, xususan dehqonchilik, chorvachilik hamda hunarmandchilik bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan. Ayrim mualliflar an'anaviy xo'jaliklar haqida ham ma'lumot berishgan. "Turkiston to'plami" dagi maqolalarda vodiy aholisining yilqichilik xo'jaligiga bag'ishlangan ayrim maqolalar mavjudki, ularning mualliflari ma'lum emas.

"Turkiston to'plami" nihoyatda nodir va salmoqli to'plam bo'lganligi bois qator olimlar uning tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini tahlil etishga e'tibor qaratganlar. To'plamning yaratilish tarixi, uning tavsifi, manbaviy ahamiyatiga bag'ishlab turli-yillarda taniqli olim va tadqiqotchilar D.K.Logofet, A.A.Semyonov, N.Benediktova, Ye.K.Betger o'zlarining maqolalarini e'lon qilganlar.

A. Qosimovaning "Turkiston to'plami" nomli risolasi ushbu to'plamning tarixi va taxliliga bag'ishlangan birinchi maxsus kitob bo'lib, unda to'plam noshirlari – V.I.Mejov, N.V.Dmitrovskiy, A.A.Semyonovlarning hayoti va bu boradagi faoliyati haqida ma'lumotlar beriladi. Muallif ushbu risolada taniqli bibliograf Ye.K.Betgerning to'plamni nashr etishning yakuniy bosqichidagi xizmatlarini qayd etib, uning bibliografiyaga oid asarlarining ahamiyati xususida fikr yuritadi.

O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilinganidan so'ng "Turkiston to'plami" to'plamining tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini o'rganish borasida tizimli ishlar olib borildi. Jumladan, ushbu satrlar mualliflari o'z hamkasblari bilan to'plam sahifalarida Amir Temur siymosining yoritilishi mavzusiga oid, S.I.Sharipov va A.E.Kurahmedovlar esa «Turkiston to'plami»da Samarqand viloyatida hunarmandchilikning ahvoliga oid ma'lumotlar xususida maqolalar e'lon qildi.

Yangi O'zbekistonning rivojlanishi sharoitida va tub islohotlarni amalga oshirish jarayonida milliy tiklanish, ma'naviy yangilanish, milliy o'zlik va o'ziga xoslikni yaxlit tarzda anglab yetgan, erkin demokratik tafakkurga ega bo'lgan va

mustahkam milliy g'oya kuchi bilan birlashgan jamiyat a'zolarini tarbiyalash vazifalarini hal etishda tarix fanining roli jiddiy ravishda ortmoqda.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish muammolariga bag'ishlangan chiqishlarida tarix fanining ma'naviy salohiyatini safarbar etish, tarixiy haqiqatni tiklash sohasidagi harakatlarning keng dasturi, tanlangan mustaqillik va taraqqiyot yo'lidan borib, mo'ljallangan maqsadlarga erishishning mustahkam ilmiy asosi belgilab berildi. Ularda jamiyat taraqqiyotining real qonuniyatlarini chuqur o'rganish zarurligi, milliy tarixdagi yuksalish va tanglik davrlarini yangicha metodologik nuqtai nazardan turib tahlil qilish, chor va sovet mustamlakachi imperiya tuzumlarining ko'rsatgan buzg'unchilik ta'siriga doir omillarni aniqlash, avvalgi mafkuraviy andozalar va eskicha tafakkur ko'rinishlarining takrorlanishiga barham berish yo'llarini belgilash, jamiyatning ma'naviy-axloqiy takomilga erishuvida tarix fanining ta'sirini kuchaytirish zarurligi qayd qilingan.

Ana shu ijtimoiy muhim vazifalardan kelib chiqib, vatanimiz tarixining og'ir mustamlakachilik o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan ayanchli sahifalariga bugungi kun nuqtai nazaridan qayta baho berish alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ularga murojaat qilishga bo'lgan yuksak ijtimoiy ehtiyoj va uning ilmiy ahamiyati avval shu bilan belgilanadiki, chor hukmdorligi va sovet hokimiyati yillarida o'tkazilgan diktatorlik siyosati oqibatida mustamlakachilik tarixi (sovet davri ham shu tarixning tarkibiy qismi edi) nihoyatda soxtalashtirib, buzib ko'rsatildi. Uzoq yillar mobaynida ijtimoiy ong-shuurimizga chor Rossiyasi va kommunistik rejimning O'rta Osiyodagi favqulodda "sivilizatorlik vazifasi" to'g'risidagi, o'lkaning "qoloq" xalqlari markazning davlat boshqaruvi natijasida go'yo "zo'r muvaffaqiyatlar"ga erishganligi haqidagi afsona astoydil targ'ib etildi. Lekin, bunda chor hukumati va sovet hokimiyati amalga oshirgan iqtisodiy siyosatning vahshiyona mohiyati haqida hech narsa deyilmadi, chor mustabid tartibotining imperiyacha mustamlakachilik an'anasi davom ettirilishidan iborat bo'lganligi zo'r berib bo'yab ko'rsatildi. Shu yillarda o'lkaning tabiiy xom ashyo boyliklari

to'xtovsiz tashib ketildi, o'zbek xalqining ko'p ming-yillik milliy-madaniy boyligi talon-taroj qilindi va ma'naviy asoratga solish siyosati amalga oshirildi.

Manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar "Turkiston to'plami" sahifalarida yetarli darajada o'z aksini topmagan. Lekin, bu davrda Turkiston aholisining etnohududiy joylashuvi, dinamikasi haqida, podsho hukumatining ko'chirish siyosati, aholi milliy tarkibining o'zgarib borishiga Turkistonda, Rossiyada hamda qo'shni mamlakatlarda sodir bo'lgan siyosiy voqealarning ta'siri to'g'risida to'plamdan kerakli ma'lumotlar olish mumkin.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq etish va targ'ib qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 2017 yil 24 may, PQ-2995-son // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 21 (781) –son. 2017 yil 29 may. – T., 2017. – B. 37.

2. А.Семёнов. Туркестанский сборник // -ТС. Т. 517; Бенедиктова Н. «Туркестанский сборник» как источник изучения Средней Азии // Литературный Ташкент. Алманах. 1945. № 1;

3. К.К.Пален. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Част 1. – Спб., 1911;

4. М.Р.Жабборов., Р.А.Арслонзода. Фарғона Россия империяси хукмронлиги даврида ("Туркестанский сборник материаллари асосида"). –Т.: "Наврўз" нашриёти, 2019. – Б. 3-4.

5. Конецводства Туркестана. // Туркестанский сборник. 1909. –Т.510.;

6. И.В.Мушкетов. Туркестан. –Т. 1. – Спб, 1886;

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИНING ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА НАЗОРАТ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ

Зокиров Б.Ч.

БухДУ таянч докторанти
zokirov_bobir77@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро халқ республикасининг ташкил этилиши ва назрат органлари фаолияти архив материаллари ҳамда илмий адабиётлар асосида ўрганилган ва таҳлил қилинган.